

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ МОДЕЛЕЙ ПЕРЕКЛАДУ

Пермінова А. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена вивченню еволюції теоретичних моделей перекладу в другій половині ХХ століття. Проведене дослідження дозволило обґрунтувати пріоритетність антропоцентризму та інтердисциплінарності серед наукових інтересів перекладознавців. Порівняльний аналіз теоретичних моделей перекладу в різних національних контекстах також виявив особливості впливу соціополітичних факторів на розвиток перекладознавства в тому чи іншому середовищі.

Ключові слова: еволюція, теоретична модель перекладу, перекладознавство, антропоцентризм, інтердисциплінарність.

The article deals with the evolution of theoretical models of translation in the second half of the XX century. The results of the research proved anthropocentrism and interdisciplinarity to be at the top of translation scholars' priority list. The comparative analysis of theoretical models of translation in different national contexts revealed the impact of sociopolitical factors on milieu-specific development of Translation Studies.

Keywords: evolution, theoretical model of translation, Translation Studies, anthropocentrism, interdisciplinarity.

Становлення перекладознавства як окремої науки традиційно пов'язують з іменем Дж. Голмса, який року 1972 на засіданні секції з перекладу Третього міжнародного конгресу з прикладної лінгвістики в Копенгагені виступив зі славетною доповіддю на тему "The Name and Nature of Translation Studies". До уваги наукової спільноти вчений представив структуру дисципліни, що визрівала протягом багатомісячної історії розвитку думки про переклад. На той час детально розкреслена Дж. Голмсом мапа перекладознавства містила чимало білих плям. Однак поступово кожна з таких ділянок переставала бути terra incognita, заповнювалася новими підходами, серед яких – прагматичний (М. Бейкер, Г. Вермеєр, В. Карабан, Дж. Мандей, Ю. Найда, А. Нойберт, К. Райс та ін.), інтерпретативний (С. Баснет, У. Еко, Л. Коломієць, М. Ледерер, А. Лефевр, М. Новикова, Д. Селескович, О. Чередниченко та ін.), культурологічний (Л. Венуті, Дж. Гаус, Р. Зорівчак, М. Іваницька, М. Новикова, А. Попович, В. Радчук, Г. Турі та ін.), соціологічний (М. Бейкер, С. Берман, Г. Бгабга, Т. Ніраньяна, Г.-Ч. Співак, М. Тимочко та ін.) тощо. З огляду на різновекторність наукового полілогу довкола як загальнотеоретичних питань, так і конкретних параметрів міжкультурної, міжмовної та міжособистісної взаємодії **актуальним завданням** залишається необхідність висвітлення закономірності набуття "антропоцентризмом" та "інтердисциплінарністю" статусу домінант перекладознавчого пошуку.

Метою статті є окреслення теоретичних моделей, що визначали напрямок еволюційного поступу в царині перекладознавства другої половини ХХ століття, а також відображали традиції думки про переклад у тому чи іншому національному контексті. Теоретичні (концептуальні) моделі є гіпотетичними утвореннями, виокремленими в одній сфері наукового пошуку та екстрапольованими на іншу площину. Оскільки модель спочатку формується в одній галузі, а потім пристосовується до іншої, вона оперує метамовою першою. Тому в процесі теоретичного моделювання перекладу імпортується поняттєво-категоріальний апарат інших дисциплін.

В арсеналі сучасного перекладознавства чимало теоретичних моделей, що в різні часи були ефективно застосовані різними науковцями до предмета дослідження. Словами М. Рильського, "кожна епоха має своє розуміння слова переклад" [1, с. 223]. Цілком логічно, першою моделлю теоретичного осмислення практики перекладу, що створила методологічне

підґрунтя для здійснення різновекторних розвідок у галузі перекладознавства, була модель лінгвістична. Оскільки кожна концептуальна модель пропонує власне визначення особливостей взаємин між прототипом та моделлю, переклад у межах лінгвістичної моделі тлумачився як процес та результат багаторівневих міжмовних перетворень. Маніфестом установлення лінгвістичних традицій у перекладознавстві став есей одного із засновників Празького лінгвістичного гуртка, професора слов'янських мов та літератур Гарвардського університету Р. Якобсона "On Linguistic Aspects of Translation". Оперуючи принципами лінгвістики Ф. де Соссюра, феноменології Е. Гуссерля, семіотики Ч. Пірса, Р. Якобсон виділив три типи перекладу: інтралінгвальний – внутрішньомовний переклад (перекладування), який полягає у тлумаченні вербальних знаків за допомогою інших вербальних знаків тієї самої мови; інтерлінгвальний – міжмовний (власне переклад); інтерсеміотичний – тлумачення вербальних знаків із залученням невербальних знакових систем [2, с. 16–25].

Вагомий вплив на окреслення лінгвістичного вектора перекладознавчих студій мала генеративна (трансформаційна) граматики Н. Хомського. Так, обстоювана Н. Хомським ідея про можливість зведення мов до глибинних синтаксичних та семантичних структур знайшла застосування в концепції Р. Якобсона про взаємоперекладність – потенційну можливість конвертування вербальних знакових систем на тому чи іншому рівні еквівалентності. Сам термін "еквівалентність" став ключовим у поняттєво-категоріальному апараті тогочасного перекладознавства (Дж. Кетфорд, А. Федоров та ін.). Чимало думок було висловлено щодо обґрунтування типологізації зазначеного поняття. Однак виходу за межі традиційного бачення проблеми посприяло запропоноване Ю. Найдою розрізнення еквівалентності формальної та динамічної. Так, у хрестоматійній праці "Toward the Science of Translating" Ю. Найда виділяє три етапи перекладу: аналіз; трансфер (міжмовний перехід); реструктурування [3]. Останній етап – реструктурування, – на думку дослідника, має відбуватися з урахуванням потенційного впливу на цільову аудиторію. Послугуючись напрацюваннями американської школи антрополінгвістики (зокрема теорії мовної відносності Сепіра–Уорфа), Ю. Найда вводить у досі знеособлену модель міжмовних перетворень людський фактор, оперуючи такими поняттями, як "вплив", "ефект" перекладу на "реципієнта", що вийшли на авансцену перекладознавчого метадискурсу наступного десятиліття.

1970-ті стали прагматичною віхою, яка прискорила виокремлення перекладознавства з надр лінгвістичних та літературознавчих студій. Потужною альтернативою генеративній граматиці Н. Хомського, що служила підґрунтям для розбудови лінгвістичного підходу, наразі постає системно-функціональна граматики М. А. К. Хеллідея. Її фундатор, хоч і розглядає переклад крізь призму порівняльного мовознавства, багато уваги приділяє проблемі моделювання перекладу як процесу та результату встановлення контекстуальної еквівалентності.

Революційні погляди Дж. Остіна, Дж. Серля та ін., що на той час успішно пройшли апробацію в галузі лінгвопрагматики, спонукали дослідників розглядати переклад як вияв міжмовної та міжособистісної взаємодії, яка розгортається в певній комунікативній ситуації. Завдяки уведенню до моделі перекладу екстралінгвістичного фактора в полі зору науковців наразі опиняється вже не текст, а дискурс.

Значний внесок у розвиток прагматичного напрямку перекладознавчих студій зробили представники Лейпцизької школи (О. Каде, А. Нойберт, Г. Єгер та ін.). Так, у комунікативній моделі О. Каде переклад не зводиться до перемикання мовних кодів, а є конкретним комунікативним актом, до якого залучені конкретні мовці в конкретній комунікативній ситуації. У свою чергу А. Нойберт увиразнює наявність у зазначеній моделі соціолінгвістичного фактора, що засвідчує готовність перекладознавства до виходу на новий виток – соціокультурний.

За С. Баснет, якщо прагматичний поворот 1970-х уможливив виникнення перекладознавства як самостійної дисципліни, то його обриси по-справжньому сформувалися під час культурного

повороту 1980-х [4, с. 6]. Особливо цьому посприяла публікація збірки есеїв за редакцією Т. Германса “The Manipulation of Literature. Studies in Literary Translation”, 1985 р., метою якої було створення нової парадигми художнього перекладу. Серед авторів – Г. Турі (теоретико-методологічне обґрунтування дескриптивного перекладознавства), Х. Ламберт та Г. ван Горп (дескриптивна модель аналізу перекладу), С. Баснет (переклад драматичних творів), А. Лефевр (переклад як різновид літературного переписування). Названі науковці мали багато спільного, але ще не утворювали єдиної школи. Однак у вступній статті Т. Германс зауважує, що з позиції цільової літератури, усі види перекладу передбачають певний ступінь маніпуляції над джерельним текстом з певною метою [5, с. 11], тому скоро авторів збірки почали називати “маніпулятивна школа”. Їх об’єднувало бачення літератури як складної динамічної системи; переконання, що між теоретичними моделям та практичними студіями має бути постійна взаємодія; дескриптивний підхід до художнього перекладу, зорієнтованого на цільового читача; функціональний, системний, чи радше “полісистемний” підхід; зацікавлення нормами та обмеженнями, що накладаються на рецепцію перекладів; взаємозв’язок між перекладом та іншими видами опрацювання тексту; визначення місця та ролі перекладів як в окремій літературі, так і в міжлітературній взаємодії тощо.

Ключові терміни, наскрізно вживані представниками “маніпулятивної” (дескриптивної) школи, – “дескриптивність”, “зорієнтованість на реципієнта”, “функціональність” та “системність” – були діаметрально протилежні догмам, що панували до того часу – “прескриптивність”, “джерелоцентричність”, “лінгвістичність”, “дискретність”. У центрі уваги дослідників наразі перебувають уже не мовні особливості джерела, а функціонування перекладу в цільовій культурі. Так, Г. Турі вважає, що ініціатором перекладацького процесу постає приймаюча культура або її окремий сегмент [6]. Переклад, за переконанням дослідника, є телеологічною діяльністю, націленою на досягнення певної мети, визначеною потенційною рецептивною системою. Звідси, перекладачі діють передусім в інтересах приймаючої культури. Під культурою Г. Турі розуміє цілісний соціальний контекст реалізації перекладу, включаючи норми, ідеологію, цінності суспільства – власне, рецептивної системи [там само].

Фундаментальним утіленням думки про телеологічність перекладу стала запропонована Г. Вермеєром теорія скопосу, за якою скопос – це мета перекладу, що визначається потребами та сподіваннями цільової аудиторії [7, с. 293–319]. Причому вірність першотвору, еквівалентність як така підпорядковується скопосу. Разом із К. Райс Г. Вермеєр розписує функціональну модель перекладу, у якій мова – не автономна система, а частина культури. Так само текст – не статичний ізольований мовний фрагмент, а динамічний сегмент приймаючої соціокультури, функціонування якого залежить від читацької рецепції.

Згідно з теорією скопосу, переклад – це не просто транскодування слів чи речень з однієї мови в іншу, а комплекс дій, спрямованих на досягнення певної мети, під час яких перекладач надає певну інформацію про джерельний матеріал за нових функціональних та лінгвокультурних обставин. Тому важливим складником перекладацької компетентності є двомовність як “двокультурність”. Одним із важливих досягнень представників функціонального підходу є введення до наукового обігу поняття “інтертекстуальної когерентності”, що стає своєрідним мірилом адекватності перекладу, завдяки якому читач може не тільки збагнути авторський задум, але й перенести його в контекст власного світогляду.

Ідея перенесення, екстраполяції – ключова за інтердисциплінарної доби сучасного перекладознавства, яка стала віхою 90-их минулого століття, однак триває і досі. Розвиток науки завжди супроводжується взаємопідживленням різних галузей, що робить інтердисциплінарність однією з основних онтологічних характеристик науки як такої та перекладознавства зокрема. При цьому всі учасники міжгалузевої взаємодії одночасно постають як реципієнтами нових ідей, так і їхніми генераторами. Так, інші сфери наукового пошуку переносять здобутки

перекладознавства в царину власних польових досліджень. Такі питання, як принципи встановлення еквівалентності між різнорідними сутностями; кодування та декодування інформації; механізм трансформації якості та ін., викликають неослабний інтерес дослідників у галузях філософії, психології, антропології, етнографії, культурології тощо. Ще З. Фрейд, даючи інтердисциплінарне обґрунтування психоаналізу, покладав на аналітика місію інтеркогнітивного перекладача з підсвідомого [8].

До інтердисциплінарності закликав і Дж. Голмс, одним із головних досягнень якого є те, що своїми ідеями, а також натхненною працею в організації перекладознавчих заходів він створив сприятливі умови для наукового полілогу, до якого залучалися вчені з різних країн (І. Івен-Зогар з Тель-Авіва, Ізраїлю; А. Попович з Нітри, Словаччини; С. Баснет з Варвіка, Англії та багато інших), крім тих, хто залишалися за “залізною завісою”.

Зняття завіси не тільки посприяло встановленню ефективної комунікації між заходом і сходом, але і показало вагомість впливу соціополітичних факторів на розвиток науки в різних національних контекстах. Так, науковий простір західноєвропейських країн, США та Канади протягом усього періоду ідеологічного протиборства з колишнім СРСР залишався по-справжньому демократичним, плюралістичним, а головне – динамічним, адже для визрівання нового етапу перекладознавства вистачало одного десятиліття. Натомість по той бік “завіси”, зокрібно в Росії, такі віхи майже не простежувалися, а дослідження переважно розгорталися в руслі лінгвістичної парадигми, у межах якої ключовим питанням було вивчення еквівалентності. Про це свідчить стаття В. Комісарова з “Енциклопедії перекладознавства” (“Routledge Encyclopedia of Translation Studies”) за редакцією М. Бейкер, присвячена російським традиціям у сфері теорії та практики перекладу. В. Комісаров, омовлюючи позицію інших впливових співвітчизників (Л. Бархударова, Л. Лагишева, Я. Рецкера, А. Федорова, О. Швейцера та ін.), розглядає лінгвістичну теорію перекладу як важливу галузь лінгвістичних студій на рівні із загальним мовознавством, порівняльним мовознавством, психолінгвістикою, соціолінгвістикою та іншими напрямками [9, с. 546–547]. Безперечною сильною стороною такої традиції було висунення надзвичайно високих вимог щодо мовної компетенції перекладачів, яка також передбачала і культурну обізнаність. Ми поділяємо думку видатного російського вченого, що такий “макролінгвістичний” контекст розвитку перекладознавства уможливував ефективне застосування лінгвістичних методів для опису формальних, семантичних та когнітивних аспектів перекладу.

Однак прагнення вмістити весь комплекс міжкультурної, міжособистісної взаємодії у знеособлену лінгвістичну модель без належного врахування соціокультурного контексту дещо вповільнювало розвиток перекладознавчої думки в Росії радянського та раннього пострадянського періоду. Таке становище науки відповідало панівній ідеології нівелювання відмінностей, возвеличування гомогенності. Цінності соцреалізму простежувалися в розбудові та обстоюванні радянськими вченими реалістичного методу як перекладу, так і його аналізу. Так, за переконанням В. Комісарова, увага дослідників має зосереджуватися на об’єктивному, експліцитному; бути націленою на встановлення загальних закономірностей перекладацького процесу, властивого більшості окремих актів перекладання [9, с. 546–547]. І хоча лінгвістична теорія перекладу в Росії другої половини–кінця ХХ століття позиціонується як дескриптивна, наукові пошуки її представників переважно були спрямовані на опис перекладу як процесу та результату міжмовних перетворень. Її дескриптивність оберталася довкола статичних фактів, тоді як орієнтирами західного дескриптивізму були динаміка, функція перекладу у приймаючому середовищі.

Прикметним є те, що вияви західного соціокультурного функціоналізму простежуються в перекладацькій концепції І. Франка [10]. Великий Каменяр приділив багато уваги обґрунтуванню ідеї про націєтворчу функцію перекладу, дослідженню якої присвячені праці

його численних послідовників, зокрема М. Зерова, О. Білецького, Г. Кочура, а також Р. Зорівчак, М. Москаленко, М. Новикової, В. Радчука, М. Стріхи, О. Чередниченка та ін. Запроваджена І. Франком інтерпретаційно-стилістична методика реалізації перекладознавчого аналізу спонукала дослідників занурюватися в імпліцитний вимір першотворів, вивчати особливості відтворення як авторського ідіостилу, так і уособленої автором лінгвокультури, а також говорити про збагачення української літературної мови завдяки перекладу (М. Зеров, О. Кундзіч, С. Ковганюк, І. Корунець, М. Рильський, О. Чередниченко та ін.). Так само ідея літературної полісистеми, що стала одним із головних надбань західного перекладознавства останньої чверті ХХ століття, наявна в концепції М. Зерова, який, розглядаючи перекладну літературу як повноправного складника української літератури, випрацював критерії оцінки перекладів відповідно до особливостей того чи іншого періоду літературного процесу [11].

Звичайно, перебування України в складі Радянського Союзу не могло не позначитися на дослідницьких пріоритетах. Під впливом розбудовуваної російськими вченими лінгвістичної теорії перекладу в українських перекладознавчих студіях відчутно посилюється мовознавчий аспект. Однак перехід України до пострадянського періоду супроводжувався синхронізацією наукових пошуків зі світовим перекладознавчим процесом, розширенням дослідницького інструментарію, збагаченням терміносистеми, а також виявленням спільних тенденцій розвитку з іншими національними школами. Чимало паралелей у поступі теоретичного осмислення практики перекладу, а надто його ролі у приймаючій культурі, вбачаємо в напрацюваннях перекладознавців України та США. Так, Л. Венуті зазначає, що переклад як засіб асиміляції, колонізації, гегемонізації, як конструкт національної ідентичності відігравав визначну роль у становленні США; власне, він і продовжує виконувати націєтворчу функцію з огляду на мовне та культурне розмаїття населення країни [12, с. 213]. Сучасне розуміння перекладу американськими перекладознавцями не зводиться лише до міжмовного та міжкультурного спілкування. Переклад – це інтерпретація, яка локалізує смисл у сприйнятті. У центрі уваги наразі перебуває не проблема еквівалентності, а лінгвокультурологічні відмінності, з якими доводиться працювати перекладачеві в певному соціокультурному контексті. Така позиція суголосна інтерпретаційно-культурологічному підходу до перекладу, що і зараз є дослідницькою домінантою українських перекладознавців.

Отже, огляд концептуальних віх сучасного перекладознавства дозволив простежити еволюцію думки про особливості перекладу у світовій практиці, поступове увиразнення антропоцентризму та інтердисциплінарності серед пріоритетів науковців, що визначають і нашу дослідницьку позицію. Прикметним є те, що кожна наступна віха після лінгвістичної доби 1960-х (прагматична – 1970-х, соціокультурна – 1980-х, інтердисциплінарна – 1990-х) не витісняла попередню, а, як в ідеї “палімпсесту” Р. Арроджо, накладалася на неї, доповнювала її новими методами, засвідчуючи вихід дисципліни на вищий щабель пізнання. Порівняльний аналіз теоретичних моделей перекладу в різних національних контекстах також виявив особливості впливу соціополітичних факторів на розвиток перекладознавства в Росії (макролінгвістичний контекст) та Україні (тяжіння до західного функціоналізму) радянського та пострадянського періоду. У подальших дослідженнях перспективним уважаємо розбудову синергетичної моделі перекладознавства ХХІ століття.

Література

1. Рильський М. Т. Зібрання творів : у 20-ти томах / М. Т. Рильський. – К. : Наук. думка, 1986 – 1987. – Т. 16.
2. Яковсон Р. О лингвистических аспектах перевода / Р. Яковсон // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике: Сборник статей / [пер. с англ. Л. Черняховской]. – М. : Международ. отношения, 1978. – С. 16–25.

3. Nida E. *Toward the Science of Translating: With Special References to Principles and Procedures Involved in Bible Translating* / E. Nida. – Leiden : E. J. Brill, 1964. – 331 p.
4. Bassnett S. *Translation Studies* / S. Bassnett. – London and New York : Routledge, 1991. – 168 p.
5. *The Manipulation of Literature. Studies in Literary Translation* / [ed. by Theo Hermans]. – Provident House, Burrell Row, Beckenham, Kent : Croom Helm Ltd, 1985. – 306 p.
6. Toury G. *Descriptive Translation Studies and Beyond* / G. Toury. – Amsterdam; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1995. – 312 p.
7. Вермеєр Г. Скопос-теорія перекладу : [фрагмент] / Г. Вермеєр // Протей : переклад. альм. / Нар. укр. акад.; [ред. кол. : О. А. Кальниченко (голов. ред.) та ін.]. – Х. : НУА, 2009. – С. 293–319.
8. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд; [пер. з нім. Петра Тарашука]. – К. : Основи, 1998. – 709 с.
9. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* / [ed. by M. Baker]. – Routledge, 2001. – 680 p.
10. Франко І. Із секретів поетичної творчості: [зібрання творів: у 50-ти томах] / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1981. – Т. 31. – С. 45–119.
11. Зеров М. У справі віршованого перекладу / М. Зеров // Всесвіт. – 1988. – № 8. – С. 128–135.
12. Venuti L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation. Second edition* / L. Venuti. – London and New York: Routledge, 2008. – 319 p.